

Criteria of Maslahah in the Three Arenas of Inference, Legislation, and Implementation

Gholamreza Peyvandi¹ and Ali Zare Qaramaleki²

1. *Corresponding Author*, Assistant Professor of Fiqh and Law, Islamic Culture and Thought Research Institute, Qom, Iran. Email: peyvandi@iict.ac.ir

2. Kharij-level Seminary Student & M.A. in Philosophy of Religion, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: azq1378@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Ambiguity in the concept of maslahah has allowed many actors to claim that they act in accordance with it. Clarifying criteria for identifying maslahah is therefore essential. Although various criteria have been proposed, they have often not been matched to the role of maslahah in different arenas. This descriptive-analytical study, based on library sources and the Islamic epistemic system, identifies five functions of maslahah: the criterion underlying the object of rulings, the subject of governmental rulings, a qualification of the object of a ruling or law, a secondary title, and a remover of conflict between duties. These functions are examined in the three arenas of inference, legislation, and implementation. In inference, maslahah is identified through revelation, reason, and rational custom. In legislation, criteria are divided into foundational, structural, and substantive categories. In implementation, foundational and substantive criteria apply where maslahah qualifies the object of a ruling or law; harm and necessity, hardship and difficulty, and the rule of more important and important govern secondary titles and conflicts.
Article history: Received 21 October 2023	
Received in revised form 27 December 2023	
Accepted 06 January 2024	
Available online 22 December 2025	
Keywords: maslahah, criteria of maslahah, inference, legislation, implementation of laws	

Cite this article: Peyvandi, G., & Zare Qaramaleki, A. (1404). Criteria of Maslahah in the Three Arenas of Inference, Legislation, and Implementation. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(2), 241-264. <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17145.1845>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17145.1845>

Introduction

Maslahah is a central concept in individual and social life and occupies a significant position in Shi'i fiqh. It is especially important in the Islamic Republic of Iran, where law and governance are grounded in Islamic norms. Yet ambiguity in the definition and diagnosis of maslahah has led to different and sometimes conflicting uses. Existing literature on criteria of maslahah has often failed to distinguish the different functions and arenas in which the concept is applied. This article seeks to identify the criteria of maslahah in the arenas of legal inference, legislation, and implementation.

Methodology

The research uses a descriptive-analytical method and draws on library sources, including fiqhi, usuli, legal, and philosophical texts. It extracts and evaluates different views on maslahah and organizes the criteria within a systematic framework.

Literature Review

Previous works include studies on criteria of maslahah in Shi'i fiqh, social maslahah in Imami fiqh, maslahah in criminal policy, and the book *Fiqh and Maslahah*. However, these works have not examined the criteria separately across the three arenas of inference, legislation, and implementation. The present article offers a new structure for the discussion.

Findings

Maslahah linguistically denotes soundness and the opposite of corruption; it refers to what brings benefit or prevents harm. In the Islamic fiqhi-legal system it has five functions: criterion of the object of a Shari'ah ruling, subject of governmental rulings, qualification of the object of a ruling or law, secondary title, and remover of conflict. In inference, maslahah is reached from the effects to the cause because rulings disclose real interests. Revelation, reason, and rational custom are the sources for identifying it, subject to conditions. Rational custom is relevant where sound reason has no independent perception, the Shari'ah has not directly intervened, and religion has referred the matter to customary rationality or approved an existing practice.

Discussion

In legislation, maslahah as the subject of governmental rulings must satisfy foundational, structural, and substantive criteria. Foundational criteria include conformity with Shari'ah, rationality, rights-orientation, justice, anthropological principles, and human dignity. Structural criteria concern the nature and function of law, including generality, attention to the public, attention to Muslims and believers, coherence, proportionality, and

practicability. Substantive criteria examine the subject itself and factors affecting it, especially time and place. In implementation, maslahah may qualify the object of a ruling or law, operate as a secondary title through harm, necessity, hardship, or difficulty, or resolve conflicts through the rule of the more important and the important.

Conclusion

The article concludes that maslahah must be evaluated according to its function and arena. In inference, it is the real criterion of Shari'ah rulings and is identified through revelation, reason, and rational custom. In legislation, it is the subject of governmental rulings and requires foundational, structural, and substantive criteria. In implementation, it appears as a qualification of the object of a ruling or law, as a secondary title, and as a means of resolving conflicts. This classification reduces conceptual confusion and provides a more precise framework for jurists, legislators, and officials.

Declarations

Author Contributions: Data collection and report preparation were carried out by Gholamreza Peyvandi and Ali Zare Qaramaleki.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: No acknowledgement was declared.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Declaration on Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors declared that no artificial intelligence was used in the writing process.

ضوابط مصلحت در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا

غلامرضا پیوندی^۱ و علی زارع قراملکی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: peyvandi@iict.ac.ir

۲. طلبه درس خارج حوزه علمیه و کارشناسی ارشد فلسفه دین دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: azq1378@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱ کلیدواژه‌ها: مصلحت، ضوابط مصلحت، استنباط، تقنین، اجرای قوانین	ابهام در مفهوم مصلحت باعث شده هرکس ادعای رعایت آن را داشته باشد. بنابراین تشریح ضوابط تشخیص مصلحت امری مهم است. علی‌رغم بیان ضوابط متفاوت، متأسفانه تناسب آن‌ها با جایگاه مصلحت در ساحت‌های مختلف رعایت نشده است؛ مقاله حاضر، با هدف ترسیم، این مسئله را به روش توصیفی-تحلیلی از منابع کتابخانه‌ای به بررسی گذاشته است. با تکیه بر نظام معرفتی اسلام، برای مصلحت پنج کارکرد («ملاک متعلق احکام»، «موضوع احکام ولایی»، «قید موضوع حکم یا قانون»، «عنوان ثانوی» و «رافع تراحم») وجود دارد که در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا بررسی و ضوابط هریک تبیین شده است. تشخیص مصلحت در ساحت استنباط به منابع وحی، عقل و عقلا برمی‌گردد که در صورت قطعی بودن ملاک، به‌عنوان مصلحت واقعی شمرده می‌شود. در تقنین قوانین، ضوابط به سه دسته پایه، ساختاری و محتوایی تقسیم می‌شود که هریک ضوابط جزئی‌تری دارند. در ساحت اجرا، ضوابط پایه و محتوایی برای مصلحت به‌مثابه قید موضوع حکم یا قانون نیز مطرح است. «ضرر و اضطراب» و «عسر و حرج» دو عنوان صادقی بر مصلحت به‌مثابه عنوان ثانوی هستند. رعایت قاعده «اهم و مهم» نیز اصلی‌ترین ضابطه برای رفع تراحمات است.

استناد: پیوندی، غلامرضا؛ و زارع قراملکی، علی. (۱۴۰۴). ضوابط مصلحت در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا. مطالعات فقه اسلامی و مباحث حقوق، ۲۰(۲)، ۲۴۱-۲۶۴. <https://doi.org/10.22034/FVH.2023.17327.1863>

مقدمه

مصلحت، مؤلفه مهم در زندگی فردی و اجتماعی انسان بوده؛ از این رو در فقه شیعه نیز از جایگاه خاصی برخوردار است که بحث از آن خود مجال دیگری می‌طلبد.^۱ منتها مشکل از آنجا آغاز می‌شود که ابهام ناشی از بی‌ثباتی و تغییر موجود در مفهوم مصلحت همراه با دامنه تفسیری بالا که منجر به ابهام در مصداق‌ها می‌شود، راه را برای ادعای تشخیص مصلحت برای هر شخصی هموار می‌سازد. از این رو تبیین ضوابط موجود در تشخیص مصلحت ضرورت می‌یابد.

جایگاه مصلحت چنان ایجاب می‌کند که با وجود ادعای پاسخ‌گویی اسلام به تمام مسائل زندگی انسان در عرصه‌های گوناگون فردی، اجتماعی و نیز تشکیل حکومت اسلامی در ایران و اجرای احکام الهی، ضوابط مصلحت بیش از این‌ها مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد؛ لیکن به‌رغم نوشته‌های بسیار در موضوع مصلحت، ضوابط مصلحت از نظر اسلام در ساحت‌های گوناگون زندگی به‌خوبی از یکدیگر تفکیک، بررسی و تبیین نشده است.

همان‌گونه که در تحقیق «جایگاه مصلحت در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا» گفته شد، فرض بر این است که مصلحت با نظر به کارکردهای موجود در سه ساحت استنباط احکام، تقنین قوانین و اجرای آن‌ها باید به‌صورت مستقل از یکدیگر بررسی شود؛ زیرا هریک از این سه ساحت متمایز از دیگری بوده و مصلحت در هرکدام جایگاه متفاوتی از دیگری دارد؛ پس بالتبع، ضوابط متفاوتی را هم در پی خواهد داشت. در نتیجه، مسئله ما در مقاله پیشرو بررسی ضوابط مصلحت در هریک از این سه ساحت به‌طور مستقل است. در مقاله پیش رو ابتدا اجمالی از مفهوم مصلحت تشریح شده و بعد، با عنوان ساحت‌ها و کارکردهای مختلف مصلحت، ضوابط مصلحت را در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا مستقل از یکدیگر با روش توصیفی-تحلیلی و رجوع به منابع کتابخانه‌ای بررسی می‌کنیم.

پیشینه

پیرامون مسئله ضوابط مصلحت پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ از جمله: مقاله «ضوابط مصلحت در فقه شیعه» نوشته سید سجاد ایزدهی (۱۳۹۲)؛ مقاله «مصلحت اجتماعی در فقه امامیه؛ از مفهوم تا ضابطه» نوشته حسین عزیزی و علی محمد فلاح‌زاده (۱۴۰۰)؛ مقاله «ضوابط حاکم بر کاربرد مصلحت دینی در سیاست‌گذاری‌های جنایی» نوشته محمد میرزایی و محسن رضایی (۱۳۹۹)؛ کتاب فقه و مصلحت نوشته ابوالقاسم علیدوست (۱۳۹۶). همچنین نوشته‌های دیگری که پیرامون مسئله ضوابط مصلحت بحث و بررسی انجام شده است، لیکن تاکنون این موضوع به تفکیک در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا بررسی نشده است که خود طرحی نو در پاسخ به مسئله است. بنابراین در مقاله حاضر با این رویکرد سراغ ضوابط مصلحت رفته و آن‌ها را در قالبی جدید برمی‌شمایم.

۱. در مقاله «جایگاه مصلحت در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا» به نگارش علی زارع قراملکی و علی محمدی جورکوبه، از این مسئله به‌تفصیل بحث شده است.

مفهوم مصلحت، ساحت‌های کاربست و کارکردهای آن

بررسی مفهوم مصلحت تنها برای شناخت معنای موضوع له این واژه نیست؛ بلکه خود ضابطه‌ای برای تشخیص مصلحت است؛ چراکه در وهله نخست، صدق مفهوم مصلحت برای تشخیص آن اهمیت دارد؛ ازاین‌رو می‌توان این مسئله را ضابطه اول تحت‌عنوان «ضابطه مفهومی» بیان کرد.

مصلحت از ریشه صلح و صلاح، مخالف با فساد و مفسده (جوهری، ۱۳۷۶، ج. ۳، ص. ۳۸۳؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۳، ص. ۳۰۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج. ۲، ص. ۵۱۶؛ فیومی، ۱۴۱۴، ص. ۲۴۵) و با واژگانی مانند خیر، حُسن و نفع همراه است (فراهِیدی، ۱۴۰۹، ج. ۳، ص. ۱۱۷؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج. ۴، ص. ۱۴۲). با توجه به اینکه مفسده را به خروج از اعتدال معنا کرده‌اند، صلاح به معنای بر خط اعتدال و به دور از افراط و تفریط بودن معنا خواهد داشت (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج. ۱، ص. ۶۳۶؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج. ۹، ص. ۹۲). ازاین‌رو صلاح به مقتضای حکمت که عمل بر اساس شرایط و به دور از افراط و تفریط است، معرفی شده است (عسکری، ۱۴۰۰، ص. ۲۰۴).

روشن شدن رابطه میان مصلحت و منفعت و مصلحت و اضطرار کمک شایانی در بررسی مفهوم مصلحت است. نفع نقیض ضرر عنوان شده (ازهری، ۱۴۲۱، ج. ۳، ص. ۶) و این لزوماً به همراه جذب سود نیست. از طرف دیگر، اینکه انسان فطرتاً کمال‌گرا و در کوشش برای رسیدن به بهترین‌هاست، موجب می‌شود نه‌تنها در موقعیت‌های مختلف در پی فرار از ضرر که به دنبال کسب بهره‌های بیشتر در تصمیم‌هایش باشد. با وجود این، حتی در فرودهای زندگی یعنی آنجاکه شرایط خلاف خواست و میل اوست و شرایط به اضطرار می‌رسد، همچنان در پی بهترین تصمیم‌ها است که به معنای همان عمل کردن به مقتضای مصلحت است.

در برابر، مصلحت در اصطلاح، معنایی غیر از معنای لغوی نداشته و چیزی بر آن نیفزوده‌اند؛ در نتیجه، مصلحت به «هرگونه امر همراه منفعت یا دفع ضرر به حسب شرایط موجود» شناخته می‌شود (زارع قراملکی و محمدی جورکویه، ۱۴۰۲، ص. ۴).

گاه اختلاف در مصداق‌های مصلحت، به این معنا که هرکس مصلحت را در چیزی غیر از نظر دیگری می‌داند، ناشی از اختلاف در مبانی نظری است که منجر به تفاوت در مفاهیم و نیز مصداق‌های ذیل مفاهیم می‌شود. ازاین‌رو غیر از مفهوم اصطلاحی مصلحت، آنچه در صدق مفهوم مصلحت مؤثر است، مبانی نظری اشخاص خواهد بود؛ چنان‌که کسی در مبانی هستی‌شناسانه، هستی را صرفاً مادی ببیند، منافع را منحصر در مسائل مادی خواهد دید. در برابر، کسی که هستی را متشکل از امور مادی و معنوی بداند، در تلاش برای کسب هم‌زمان هر دو دسته منفعت است (ایزدهی، ۱۳۹۲، صص. ۳۲-۳۳). همچنین کسی که در مبانی انسان‌شناسی نفس انسان را محور بداند، باآنکه بر اساس باور توحیدی انسان متأله را محور می‌داند، در تأمین نوع منافع انسان به اختلاف خواهد خورد (پارساپور و نوربخش، ۱۳۹۴، صص. ۵-۶).

برای تبیین بهتر از ضوابط مصلحت، توجه به کاربرد آن در ساحت‌های گوناگونی که هریک متمایز از دیگری و دارای ویژگی‌های مختلف است، امری ضروری است؛ بر این اساس، ضوابط مصلحت را در سه ساحت زیر بررسی خواهیم کرد:

(۱) ساحت استنباط احکام شرعی؛

(۲) ساحت تقنین قوانین؛

(۳) ساحت اجرای احکام شرعی و قوانین حکومتی.

میان هریک از ساحت‌های فوق تفاوت‌هایی است که نگارنده در تحقیق «جایگاه مصلحت در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا» به تفصیل بدان اشاره کرده است؛ لیکن پیش از بررسی ضوابط مصلحت در هریک از ساحت‌های سه‌گانه، لازم است کارکردهای مصلحت معلوم شود.

مصلحت در هریک از ساحت‌های سه‌گانه کارکردهای گوناگونی از روی استقرا دارد که عبارت‌اند از:

۱. مصلحت به‌مثابه ملاک متعلق حکم: احکام اولیه شارع بر اساس مصالح و مفاسد واقعی جعل شده و هر حکم یا مجموعه احکام تابع مصالحی است که امثال آن‌ها، استیفای مصالح خواهد بود.

۲. مصلحت به‌مثابه موضوع احکام ولایی: به این معنا که ولی جامعه و حکومت مصلحت را در نظر گرفته و به آن حکم و طبق آن قوانین و مقرراتی را وضع کنند.

۳. مصلحت به‌مثابه قید متعلق حکم یا قانون: هر حکم و قانونی مفادی دارد که رعایت مصلحت می‌تواند بخشی از این مفاد باشد، مانند تأمین مصالح موکل به‌وسیله وکیل (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۷، ص. ۳۷۴).

۴. مصلحت به‌مثابه عنوان ثانوی: در شرایط غیرعادی و طبیعی که انجام احکام و قوانین اولی ممکن نیست، مقتضای مصلحت وی در این شرایط، عنوان ثانوی نام دارد.

۵. مصلحت به‌مثابه رافع تراحم: درگیری چند حکم شرعی یا قانون حکومتی به‌صورتی که فقط عمل به یکی از آن‌ها ممکن است، تراحم نام دارد (ایزدهی، ۱۳۹۳، ص. ۶۱-۷۸).

«مصلحت به‌مثابه ملاک متعلق حکم»، مبین جایگاه مصلحت در ساحت استنباط است. در برابر، کارکرد «مصلحت به‌مثابه موضوع احکام ولایی»، جایگاه مصلحت در ساحت تقنین را روشن می‌سازد؛ به این معنا که در دیدگاه سیاسی اسلام، با مشروعیت نظام اسلامی به‌واسطه حاکمیت ولی فقیه، وضع قوانین و مقررات نیز به‌منزله احکام حکومتی خواهند بود (حسینی حائری، ۱۳۹۹، ص. ۱۸۸-۱۸۷؛ مؤمن قمی، ۱۴۲۵، ج. ۱، ص. ۳۱۶؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۱۸۶-۱۸۳). در نتیجه، مصلحتی که در تصویب قوانین دنبال می‌شود، به‌عنوان موضوع احکام ولایی شمرده می‌شود.

همچنین سه کارکرد «مصلحت به‌مثابه قید متعلق حکم یا قانون»، «مصلحت به‌مثابه عنوان ثانوی» و «مصلحت به‌مثابه رافع تراحم»، بیانگر جایگاه مصلحت در ساحت اجرا هستند که اولی مربوط به اجرای مصلحت و دو مورد آخر ناظر به مصلحت اجرا هستند.

با توجه به مطالب گذشته، ضوابط تشخیص مصلحت در هریک از ساحت‌های استنباط احکام شرعی، تقنین قوانین و اجرا به‌صورت مستقل مورد بررسی قرار می‌گیرد.

ضوابط مصلحت در ساحت استنباط احکام شرعی

تبعیت احکام از مصالح و مفاسد از امور مسلم فقیهان شیعه است (بدری، ۱۴۲۸، ص. ۱۰۱): اما پرسش از چگونگی تشخیص مصالح و مفاسد است.

منابع استنباط احکام می‌توانند در تشخیص مصالح و مفاسد واقعی اثرگذار باشند؛ ازاین‌رو باید دید کیفیت تشخیص مصلحت در هریک به چه صورت است:

الف) وحی (کتاب و سنت): مصلحت به‌عنوان ملاک حکم شرعی، مستلزم توجه ویژه به احکام صادره از سوی شارع است؛ در نتیجه، منبع اصلی در تشخیص مصالح، وحی خواهد بود. احکام به اعتبار بیان و عدم بیان ملاک به دو دسته منصوص و غیرمنصوص العلة تقسیم می‌شوند؛ اما پرسش اینکه ملاک بیان‌شده علت تامه برای جعل حکم شرعی است یا جزء العلة و حکمت شمرده می‌شود؟ زیرا در فرض دوم، نمی‌توان ملاک را نسبت به مسائل دیگر تعمیم داد. از سوی دیگر، نگاه فقه مقاصدی از گلوگاه‌های استنباط احکام است که خود بحثی پردامنه و خارج از ظرف گفتار ما دارد.

ب) عقل: چنان‌که مراد از عقل، ادراک‌های قطعی عقل نظری و عملی باشد، به جهت قطعی بودن و حجیت ذاتی قطع، صرف‌نظر از پذیرش قاعده ملازمه میان حکم عقل و شرع، احکام عقل مبنای ما برای تشخیص مصالح خواهند بود. اما چنان‌که مراد از عقل، عقلانیتی باشد که انسان از آن در زندگی خود بهره می‌برد، در موضوع عرف و عقلا پرداخته می‌شود.

ج) عرف و عقلا: مسئله اصلی دراین‌باره دایره حجیت سیره و ارتکازات عقلاست. به تعبیر دیگر، اساساً موضوع حجیت سیره عقلا و ارتکازات چیست؟ عقلی که انسان‌ها در تنظیم روابط روزمره خویش برای گذران امور زندگی به‌عنوان عقل معاش به کار می‌برند، به چه میزان در نظر شارع حجت است؟ زیرا در برخی سیره‌ها صرف حکم عقلاست که بر اساس مصالحی امضا می‌شود که ازاین‌رو نمی‌توان به مصالح دست یافت. اما در برخی موارد، تشخیص عقلایی که سیره را تشکیل داده‌اند، موضوع جعل حکم شارع بوده است و با درک ملاک تشخیص آنان می‌توان به مصالح واقعی رسید. در تعریف سیره عقلا آمده است: «منش عقلا و تبانی عملی آنان بر انجام یا ترک فعل خاصی که در سلوک خارجی آنان است» که می‌تواند ناشی از عادت‌ها، سلیقه‌ها یا امور دیگر باشد (لجنة فقه معاصر، ۱۴۴۱، ص. ۱۰). در برابر، به آنچه در ذهن عقلا وجود دارد صرف‌نظر از اینکه به‌صورت کامل در اعمال خارجی آنان بروز پیدا می‌کند یا خیر ارتکاز گفته می‌شود که به‌طور عمده سرچشمه آن، امور عقلایی مانند فطرت، عقل عملی و آموزه‌های پیامبران و اوصیاست (لجنة فقه معاصر، ۱۴۴۱، ص. ۱۱-۱۰).

بنابراین در موضوع عرف و عقلا، مهم بررسی مناشی موجود در پس این سیره‌ها و ارتکازات است که حجیت دارد یا خیر؟

محوریت احکام شرعی در این ساحت، باعث می‌شود ضوابط تشخیص مصلحت به‌معنای چگونگی رسیدن به ملاک احکام که مطابق با مصالح و مفاسد واقعی هستند، باشد تا به این وسیله به احکام جدیدی رسید یا نظام احکام شرعی را معین کرد. با این اوصاف، کیفیت تشخیص مصلحت در ساحت استنباط به‌صورت اتّی (از

معلول به علت) خواهد باشد؛ زیرا ما از احکام به مصالح واقعی می‌رسیم، برخلاف ساحت تقنین که به صورت لیمی (از علت به معلول) است؛ چراکه در قانون‌گذاری بعد از تشخیص مصلحت، تقنین صورت می‌گیرد. با این اساس، به سراغ منابع احکام رفته و بر اساس حجیت قلمرو ادله شرعی، به ضابطه تشخیص مصلحت در هریک از منابع می‌پردازیم:

۱. ضوابط مربوط به وحی: عمده ادله وحیانی، الفاظ قرآن کریم و روایت است؛ از این رو در احکام منصوص العلة چنان که اثبات شود علت بیان شده، علت تامه است، راه برای تشخیص مصلحت واقعی هموار و تنقیح مناطق سهل خواهد بود. لازمه این امر، تأسیس اصل عقلایی در بحث‌های الفاظ علم اصول فقه است و باید در آنجا بررسی شود (علیدوست، ۱۳۹۶، ص. ۵۱۰-۵۱۳). درباره احکام غیر منصوص العلة چنان که مقاصد شارع به واسطه عقل و عقلا شناخته شود، مسئله به وسیله این دو منبع پیگیری خواهد شد؛ اما چنان که دستیابی به مقاصد امکان‌پذیر نباشد، بر تعبد به حکم واصل بسنده می‌شود.

گفتنی است بر اساس نگرش نظام‌مند به دین، چنان که حکم مدنظر به اختلال در نظام احکام الهی انجامد، کنار گذاشته می‌شود که به معنای عدم مطابقت حکم منظور با مصالح است (واسطی، ۱۴۲۴، صص. ۲۱۱-۲۰۱). البته ناگفته نماند، این رویکرد در صورتی صحیح است که نسبت به صحت نظام کشف شده میان احکام قطع داشته باشیم؛ وگرنه امکان دارد این اختلال، به علت درک ناقص ما باشد.

۲. ضوابط مربوط به عقل: برای مصالح مستنبط از منبع عقل به معنای مدرکات قطعی عقل عملی و نظری، نیازی به تعیین ضوابط نیست؛ چراکه مدرکات عقل سلیم به دور از اختلاف و مورد اتفاق همگان است. هرچند دستیابی به عقل سلیم متوقف بر شرایط و موانعی است (آهنچی، ۱۳۹۷، ص. ۶۲-۶۸). در این صورت، مدرکات عقل بسیار اندک خواهد بود؛ اما این به معنای بی‌ثمر بودن منبع‌انگاری عقل نیست؛ چراکه ادراک‌های عقل به دلیل اینکه پایه دیگر ادراک‌های بشری محسوب می‌شود، از اهمیت بالایی برخوردار است.

۳. ضوابط مربوط به عرف و عقلا: برای تعیین ضوابط منبع عرف و عقلا، بیان دو نکته لازم است:

الف) ارجاع تشخیص مصلحت به عرف و عقلا فقط در صورت رعایت شرایط زیر صحیح است:

۱. عقل سلیم ادراکی نداشته باشد؛ چراکه در این فرض، در حقیقت حکم عقل است که تعمیم پیدا می‌کند.

۲. شریعت به صورت مستقیم ورود پیدا نکرده و در آن موضوع، حکمی نداشته باشد.

۳. دین با احاله تشخیص یا به واسطه امضای رویه سابق، تشخیص را بر عهده عرف و عقلا گذاشته باشد.

۴. مناشی سیره و ارتکازات ملاک باشد نه صرف سلوک خارجی؛ در نتیجه، مناشی‌ای بیانگر مصالح خواهند بود که حجیتشان مسلم باشد، مانند ارتکازی که سرچشمه آن عقل عملی یا آموزه‌های پیامبران است.

ب) در نظر دین هر عرف و عقلایی، منبع تشخیص‌دهنده مصالح و مفاسد نخواهند بود؛ بلکه عرف و عقلای رشد یافته در فضای دین که با روح کلی و مذاق شریعت آشنایی دارد، منبع ادراک مصالح و مفاسد واقعی خواهند بود. به عبارت دیگر، مصالحی، مصالح واقعی تلقی می‌شود که با اسلام مخالفت نداشته باشد؛ از این رو تشخیص این نوع از مصالح کار هر طیفی از عرف و عقلا نیست و لازمه آن درک حقیقت دین است که فقط به وسیله ارتباط با حجت ظاهری یعنی پیامبران و اولیای الهی ممکن است (زنگنه، ۱۳۹۵).

گفتار پیشین غیر از چیزی است که در سیره متشرعه مطرح است؛ زیرا مقصود از سیره متشرعه، سیره‌ای فاقد از هرگونه سرچشمه و فقط از روی تشرع و تدبیر افراد است (لجنة فقه معاصر، ۱۴۴۱، صص. ۱۳۹-۱۳۰). از این رو اصل در این سیره، احکامی است که به وسیله شارع جعل شده و متشرعه از روی تقلید عمل کرده‌اند.

ضوابط مصلحت در ساحت تقنین قوانین

همان‌طور که پیش‌تر عنوان شد، دامنه تفسیرپذیری مصلحت، مسئله‌ای است که ضرورت بیان ضوابط تشخیص مصلحت را در پی دارد تا پایانی بر آشفتگی میان مدعیان تشخیص مصلحت و سوءاستفاده سودجویان باشد. مصلحت در ساحت تقنین از جایگاهی تحت‌عنوان «موضوع احکام ولایی» برخوردار است؛ به این معنا که حاکم اسلامی در وضع قوانین و مقررات، آنچه را که به مصلحت جامعه است، هدف می‌گیرد. بنابراین ضوابط تشخیص مصلحت در این ساحت به معنای چگونگی وضع قوانین در راستای تحقق هدف از آن، یعنی مقتضای مصلحت جامعه، است.

قانون‌گذاری، فرایندی مشتمل بر مراحل شناخت نیاز جامعه، تشخیص مصالح همراه با لحاظ اقتضائات مربوط به اجرای قوانین و عوامل دیگر تا تصویب قوانین است؛ از این رو ضروری است به جهت پیچیدگی موجود در امر تقنین و عدم نقض فلسفه قانون‌گذاری، هم‌فکری با متخصصان صورت گیرد؛ به این دلیل در بسیاری از متون دینی، امر به مشورت شده تا درصد احتمال خطا کمتر شود (آل عمران: ۱۵۹؛ شوری: ۳۸). بنابراین مشورت ابزاری برای بازدهی بیشتر قوانین تصویبی است نه اینکه ضابطی برای تشخیص مصالح شمرده شود (بیگدلی و فرج‌پور، ۱۳۹۲، صص. ۹۱-۹۲).

ضوابط تشخیص مصلحت در ساحت تقنین را می‌توان به سه دسته ضوابط پایه، ساختاری و محتوایی تقسیم کرد. اهمیت ضوابط پایه به جهت مبنایی و غیر قابل تغییر بودن به حسب مقتضیات زمان و مکان است. در برابر، ضوابطی بیان خواهد شد که دو جهت دارند: الف) ضوابط مرتبط با ماهیت قانون؛ ب) ضوابط مرتبط با محتوا و موضوع آن. نوع اول، ضوابطی هستند که عدم رعایتشان نقض فلسفه تقنین به عنوان نظام بخش جامعه مدنی خواهد باشد. در برابر، نوع دوم، ضوابط مربوط به متغیرهای اثرگذار در تشخیص مصلحت موضوع قوانین هستند.

ضوابط پایه

اگر مصلحت درختی باشد که احکام و قوانین شاخسار آن هستند، این درخت بر ریشه‌هایی استوار است که پایه‌های استحکام این درخت هستند. بنابراین با نابودی این پایه‌ها، اصل درخت سقوط خواهد کرد. در نتیجه، ابتدا باید به پایه‌های تشخیص مصلحت اشاره کرد که عدم رعایت این ضوابط به معنای منتفی بودن مصلحت خواهد بود. با این اساس از ضوابط پایه به اصول تعبیر می‌کنیم که عبارت هستند از:

۱. اصل مطابقت با شرع: نخستین اصل در تشخیص مصلحت، مطابقت آن با شرع و مصالح شرعی است (عزیزی و فلاح‌زاده، ۱۴۰۰، صص. ۹۴-۹۵)؛ زیرا مصلحت زائیده شریعت بوده و در راستای تأمین اهداف شرع و جامعه اسلامی است. از این رو هیچ‌گاه در تقابل با آن قرار نمی‌گیرد. از طرفی، به جهت صدور احکام

شرع بر ملاک رعایت مصالح و مفاسد، مطابقت مصالح ادعایی با شرع است که بایستی صورت گیرد و با این بیان، اساساً مقید ساختن شرع به مصلحت امکان‌پذیر نیست (ایزدهی، ۱۳۹۲، ص. ۳۹). البته در اینکه مطابقت با شرع لازم است یا صرف عدم مخالفت کفایت می‌کند، اختلاف است (میرزایی و رضایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۲). البته مراد از شرع در اینجا صرف احکام و دستورهای الهی نیست؛ بلکه به معنای لحاظ تمام جوانب دین اعم از هدف‌ها و غایت‌های بر معارف دینی استوار است (ایزدهی، ۱۳۹۲، ص. ۳۹). هرچند در قالب وضع احکام درصدد رسیدن به هدف‌ها و غایت‌های شارع هستیم؛ اما در مواردی که شارع به‌طور مستقیم حکمی ندارد، این هدف‌ها و غایت‌های الهی است که راهنمای ما در رسیدن به مصالح واقعی هستند. گفتنی است با وجود اینکه اصول دیگر مورد تأیید دین هستند؛ اما به‌علت گرفتن این اصول از عقل و فطرت، در عرض با این اصل بیان می‌شوند.

۲. اصل ابتناء بر عقلانیت: عقل سلیم و عرف عقلا به‌عنوان منابع تشخیص مصالح احکام شرعی در تقنین قوانین نیز به کار می‌آیند؛ از این‌رو ابتناء بر عقلانیت، به معنای ابتناء بر عقل سلیم و عقل معاشی که عقلا در امور خود به کار می‌برند به شرط آنکه در فضای دین رشد کرده باشد، دومین اصلی است که باید رعایت شود (میرزایی و رضایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۴). ذیل این عقلانیت، همه‌جانبه‌نگری، دوراندیشی و غایت‌مداری (ایزدهی، ۱۳۹۲، ص. ۴۸-۴۷) در قوانین نیز مطرح است؛ چراکه این‌ها مؤلفه‌هایی هستند که شرط توجه به عقلانیت هستند.

۳. اصل حق‌مداری: حق در لغت تقيض باطل (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج. ۳، ص. ۶؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج. ۳، ص. ۲۴۱؛ جوهری، ۱۳۷۶، ج. ۴، ص. ۱۴۶۰) عنوان شده و بر اصل واحدی که استحکام شیء و صحت آن است، دلالت دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۲، ص. ۱۵) که در تحلیل دقیق‌تر می‌توان آن را به معنای ثبوت به همراه مطابقت با واقعیت معنا کرد (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج. ۲، ص. ۳۰۶).

برای حق دو معنا متصور است: الف) معنای لغوی مطابقت با واقع؛ ب) اصطلاحی که حق را به امور اعتباری مطرح در علم حقوق مانند حقوق کودک، حقوق زن و... معنا می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۷۴، ص. ۱۴). بنابراین، اصل حق‌مداری به معنای نخست رعایت مقتضای حقیقت و واقعیت است و به معنای دوم، رعایت همین حقوق اعتباری است. اما نکته مهم در سرچشمه این حقوق و دایره آن است که بررسی آن بر عهده دانش حقوق است (مصباح یزدی، ۱۳۹۶، ص. ۷۷-۸۵).

۴. اصل عدالت‌محوری: با توجه به ذاتی بودن حُسن عدل و قُبْح ظلم، اصل دیگری که باید در تشخیص مصلحت در نظر داشت، محوریت عدالت در امر قانون‌گذاری است (میرزایی و رضایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۸). عدل واژه‌ای است که به دو معنای متضاد به کار برده شده و منظور ما در اینجا دلالت آن بر استوا (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج. ۴، ص. ۲۴۶) و مقتضای مساوات است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج. ۱، ص. ۵۵۱) که در حقیقت به معنای میانه افراط و تفریط و به دور از زیاده و نقصان است (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج. ۸، ص. ۶۴). به همین صورت، رعایت عدالت نیازمند درک حدود تمام امور است که گاهی این حقوق معین شده و دایره عمل به عدالت را معلوم می‌سازند. در نتیجه، این اصل به نوعی متوقف بر اصل حق‌مداری است.

۵. اصول بر پایهٔ انسان‌شناسی: مصالح و مفاسدی که به‌ویژه در تقنین قوانین در پی کشف آن هستیم، در وهله نخست برای شخص انسان است. به همین سبب انسان‌شناسی صحیح باعث کشف دقیق‌تر مصالح و مفاسد مربوط به وی می‌شود. اینکه انسان از دو بُعد مادی و معنوی تشکیل شده و نیز حیاتش فقط به این دنیا ختم نمی‌شود، از ویژگی‌هایی است که در تشخیص مصالح وی مهم خواهد بود.

۶. اصل کرامت انسانی: یکی از ویژگی‌های فطری انسان حفظ شئون و حقوق وی و عدم حقارتش است؛ در نتیجه، شئون انسانی وی در نظر گرفته شود (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ص. ۷۶-۷۸).

البته این فقط به ساحت فردی انسان اختصاص نداشته و نسبت به ساحت اجتماعی وی اعم از کرامت اجتماعی و جامعه نیز مربوط می‌شود.

کرامت انسانی می‌تواند شامل مواردی چون عزت نفس، استقلال افراد و اختیار ایشان در قالب کرامت فردی و نیز افتخار ملی و استقلال نظام در قالب کرامت اجتماعی باشد (میرزایی و رضایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۸).

ضوابط ساختاری

همان‌طور که گذشت، ضوابط ساختاری، ضوابطی هستند که عدم رعایت آن‌ها نقض فلسفهٔ تقنین خواهد بود؛ بنابراین معیار در ضابطه بودن موارد زیر، حفظ جایگاه قانون به‌عنوان نظام بخش جامعه مدنی است.

۱. عمومیت: قانونی طبق مصالح انسان‌ها و جامعه است که شمول مطلوبی داشته باشد و پیش از ابلاغ، تخصیص و تبصره‌های بسیار نداشته باشد؛ زیرا عدم عمومیت می‌تواند اصولی از قبیل عدالت‌مداری را زیر پا گذارد، مضاف بر اینکه دایرهٔ نفوذ و عمل به آن‌ها کاهش یافته و به مرور قدرت خود را در جلوگیری از هر چه مرجع از دست خواهد داد (میرزایی و رضایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۹-۱۶۰).

۲. لحاظ عموم مردم: در نظر داشتن مصلحت عموم مردم و تقدم آن در برابر قشرهای خاص از ضوابطی است که می‌توان برای قانون‌گذار اسلامی لازم دانست (ایزدهی، ۱۳۹۲، ص. ۴۸-۴۹). از آنجاکه ضوابط ساختاری یعنی ضوابط مرتبط با ماهیت قانون، قانونی به مصلحت است که عموم مردم و جامعه در آن در نظر گرفته شوند؛ چراکه رعایت تک‌تک افراد به واقع امکان‌پذیر نیست. در برابر، رعایت مصلحت حکومت اسلامی چیزی غیر از عموم مردم است که ارتباطی به ضوابط مرتبط با ماهیت قانون ندارد؛ بلکه به‌عنوان قید متعلق حکم است؛ همان‌گونه که گفته می‌شود بایستی مطابق مصلحت کودک عمل کرد.

۳. لحاظ عموم مسلمانان و مؤمنان: لحاظ مصالح مسلمانان و مؤمنان و تقدم آن بر دیگر اقشار، از ضوابطی است که باید در تقنین قوانین مطابق دستورهای اسلامی مدنظر گرفت.

۴. هماهنگی و تناسب: به این معنا که باید مجموعه قوانین در کنار یکدیگر و به‌صورت نظام‌مند تأمین‌کنندهٔ هدف اصلی از قانون‌گذاری باشند تا قدرت اجرایی قانون در جامعه بالا رود (عزیزی و فلاح‌زاده، ۱۴۰۰، ص. ۹۸).

۵. قابلیت اجرایی و عملیاتی بودن: زیرا قانونی در جامعه نافذ و بازدهی بیشتری دارد که ضریب اجرایی بالایی داشته باشد؛ از این رو می‌توان نگاه به ساحت اجرا را قرینه‌ای در تقنین قوانین عنوان کرد تا چنان که قانونی فاقد قدرت اجرایی است، در صورت عدم پدید آمدن مفسده، تصویب نشود؛ چراکه اصلاً مصلحتی را در پی

ندارد. البته منظور از نگاه به ساحت اجرا در اینجا با آنچه تحت عنوان جایگاه و ضوابط مصلحت در ساحت اجرا خواهد آمد، تفاوت دارد؛ زیرا در اینجا سخن از ضریب اجرایی یک قانون وابسته به شرایط گوناگون است؛ اما در آنجا روی سخن با مصلحتی است که ذیل سه کاربست متفاوت مربوط به ساحت اجرا مطرح است.

ضوابط محتوایی

مراد از ضوابط محتوایی، ضوابطی است که مربوط به موضوع و محتوای قوانین است. اینکه موضوع و محتوا به صلاح است یا خیر، از دو منظر قابل بررسی است: الف) نفس موضوع؛ ب) عوامل مؤثر در موضوع.

الف) نفس موضوع: به این معنا که نفس موضوع دارای مصلحت باشد؛ همانا اینکه موضوع دارای مصلحت است یا خیر، به آگاهی بیشتر نسبت به عوامل مؤثر در شناخت موضوع برمی گردد؛ از این رو هر مقدار موضوع از ابعاد متفاوت مورد بررسی قرار گیرد، مصلحت آن نیز بهتر تشخیص داده می شود. به عنوان مثال، چنانچه به دنبال وضع قوانینی در راستای تأمین مصلحت کودکان باشیم، عواملی چون اقتضائات سن و سال کودک، تفاوت جنسیت و حقوق و شئون اجتماعی کودکان از مواردی است که در شناخت بهتر موضوع مؤثر است (نک: پارساپور و نوربخش، ۱۳۹۴، صص. ۱۱-۲۴).

مصلحتی که در پس موضوعات ادعا می شود، برخاسته از ارزش هایی است که ریشه در مبانی نظری دارد؛ بنابراین در یک جامعه مسلمان هرچه در دین به عنوان ارزش شمرده شود، مصلحت خواهد داشت. به عنوان مثال، چنانچه در اسلام حیا برای زن فضیلت محسوب شود، تصویب قوانین و مقرراتی که به دنبال ارتقا و بهبود این مؤلفه در بانوان جامعه باشد، مصلحت خواهد داشت.

ب) عوامل مؤثر در موضوع: عوامل مختلفی می توانند مانع از تحقق مصلحت نفس موضوع شوند که خارج از موضوع هستند؛ اما برای تشخیص مصلحت نهایی ضروری است که در نظر گرفته و بررسی شوند. مهم ترین متغیر اثرگذار در این زمینه، عنصر زمان و مکان است؛ به طوری که با تغییر زمان و مکان، موضوع مصلحت تغییر کرده و بالتبع حکم نیز متفاوت خواهد شد (میرزایی و رضایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۶۴).

عنصر زمان و مکان در حوزه های مختلفی اثرگذار است (برای مطالعه بیشتر، نک: مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، صص. ۲۸۲-۲۷۴)؛ اما آنچه در ساحت تقنین برای تشخیص مصلحت به مثابه موضوع احکام ولایی مؤثر است، تبیین تأثیر زمان و مکان در حوزه تغییر ملاک و موضوعات است؛ چراکه از طرفی ملاک مؤلفه ای مهمی در جعل احکام و وضع قوانین است و از طرف دیگر، این صدق موضوع است که ملاک آن را به دنبال خواهد داشت. بررسی ها نشان می دهد عنصر زمان و مکان می تواند نتایج زیر را در پی داشته باشد؛ از این رو بایستی در اجتهاد احکام ولایی و تقنین قوانین به این موارد توجه کرد:

۱. موقت بودن ملاک: ملاک حکم ولایی تنها مختص به برهه خاصی از زمان یا بخش خاصی از مکان باشد؛ همان گونه که به بیان حضرت امیرمؤمنان (ع) لزوم حنا گذاشتن بر محاسن به فرموده پیامبر (ص) برای

زمانی بود که مسلمین از نظر تعداد کم بودند (سیدرضی، ۱۴۱۴، حکمت ۱۷)^۱ و یا نهی پیامبر (ص) از خوردن گوشت قاطر به این دلیل بود که قاطر در آن زمان وسیله حمل مردم بوده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، صص. ۲۴۶-۲۴۵).^۲

۲. از بین رفتن ملاک یا پدید آمدن ملاک جدید: گاه حکم بر اساس ملاکی وضع شده است که بعدها از بین می‌رود؛ مانند حکم حلیت ازدواج با کنیز که ملاک آن سنگین بودن مهریه زن آزاده بوده است و بعدها به دلیل از بین رفتن ملاک از آن نهی شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص. ۳۶۰)^۳ و یا اینکه زمانی خرید و فروش خون به جهت نداشتن منفعت حلال حرام بود؛ ولی این زمان به دلیل پیدا کردن چنین منفعتی جاز است (خُمینی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص. ۵۷). نیز حرمت بریدن اعضا بدن مسلمان به دلیل بی‌احترامی به او در زمان حاضر با اهدای عضو به جهت حیات بخشیدن به انسان دیگری تبدیل به حکم به جواز می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۴۲۹، ص. ۱۱۹).

۳. توسعه و تعمیم مصداق به جهت وسعت ملاک: ملاکی که در پس احکام وجود دارد می‌تواند از وسعتی برخوردار باشد که با تغییر در زمان و مکان موجب توسعه در مصداق گردد. به عنوان مثال، حرمت احتکار بر چند قلم کالای مشخص عنوان شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص. ۱۶۴؛ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص. ۲۶۵؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص. ۱۵۹).^۴ اما با در نظر گرفتن ملاک حرمت احتکار می‌توان آن را به اقلام ضروری دیگر نیز تعمیم داد (خویی، ۱۴۳۴، ج ۳، ص. ۶۹۶-۶۹۴) و یا به فرموده امیرمؤمنان (ع) پرداخت دیه نفس از چیزی که ارزشمند است امکان‌پذیر است؛ از این رو شخصی که دینار و درهم دارد به دینار و درهم و شخصی که حیواناتی چون گاو و گوسفند دارد با اعطای آن‌ها می‌تواند دیه را پرداخت کند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص. ۳۳۰-۳۲۹).^۵

۱. وَ سَبَلَ (ع) عَنْ قَوْلِ الرُّسُولِ (ص): «غَيِّرُوا السَّبِيلَ وَلَا تَسْتَهْوَ بِالْيَهُودِ»؛ فَقَالَ (ع): «إِنَّمَا قَالَ (ص) ذَلِكَ وَ الدِّينُ قُلٌّ، فَأَمَّا الآنَ وَ قَدْ اتَّسَعَ نَطاقُهُ وَ ضَرَبَ بِجَرَائِهِ، فَأَمُرُّ وَ مَا اخْتَارَ».

۲. عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِيْنَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ وَ زُرَّارَةَ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) أَنَّهُمَا سَأَلَاهُ عَنْ أَكْلِ لُحُومِ الْحُمُرِ الْأَهْلِيَّةِ؛ قَالَ: «نَهَى رَسُولُ اللَّهِ (ص) عَنْهَا وَ عَنْ أَكْلِهَا يَوْمَ خَيْبَرَ، وَ إِنَّمَا نَهَى عَنْ أَكْلِهَا فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ لِأَنَّهَا كَانَتْ حَمُولَةَ النَّاسِ، وَ إِنَّمَا الْحَرَامُ مَا حَرَّمَ اللَّهُ - عَزَّ وَجَلَّ - فِي الْقُرْآنِ».

۳. مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ ابْنِ فَضَّالٍ، عَنْ ابْنِ بُكَيْرٍ، عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «لَا يَنْبَغِي أَنْ يَتَزَوَّجَ الرَّجُلُ الْخُرَّ الْمَمْلُوكَةَ الْيَوْمَ؛ إِنَّمَا كَانَ ذَلِكَ حَبِثٌ قَالَ اللَّهُ - عَزَّ وَجَلَّ -: وَ مَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا، وَ الطَّوْلُ الْمَهْرُ، وَ مَهْرُ الْحُرَّةِ الْيَوْمَ مَهْرُ الْأَمَةِ أَوْ أَقَلُّ».

۴. در کتاب کافی و تهذیب الاحکام چنین آمده است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى، عَنْ غِيَاثِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: لَيْسَ الْحُكْرَةُ إِلَّا فِي الْجُنَاطَةِ وَ الشَّعِيرِ وَ الثَّمَرِ وَ الرِّبِيبِ وَ السَّمَنِ».

۵. مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ وَ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ جَمِيعًا، عَنْ ابْنِ مَخْبُوبٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ، عَنْ زِيَادِ بْنِ سَوْقَةَ عَنْ الْحَكَمِ بْنِ عَتِيْبَةَ قَالَ: ... قَالَ فَقَالَ الْحَكَمُ، فَقُلْتُ: «إِنَّ الدِّيَّاتَ إِنَّمَا كَانَتْ تُؤْخَذُ قَبْلَ الْيَوْمِ مِنَ الْإِبِلِ وَ الْبَقَرِ وَ الْغَنَمِ». قَالَ فَقَالَ: «إِنَّمَا كَانَ ذَلِكَ فِي الْبُيُودِ قَبْلَ الْإِسْلَامِ؛ فَلَمَّا ظَهَرَ الْإِسْلَامُ وَ كَثُرَتِ الْوُرُقُ فِي النَّاسِ، قَسَمَهَا أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع) عَلَى الْوُرُقِ». قَالَ الْحَكَمُ: فَقُلْتُ لَهُ: «أَرَأَيْتَ مَنْ كَانَ الْيَوْمَ مِنْ أَهْلِ الْبُيُودِ، مَا الَّذِي يُؤْخَذُ مِنْهُمْ فِي الدِّيَّةِ الْيَوْمَ، إِبِلٌ أَوْ وَرَقٌ؟» قَالَ فَقَالَ: «الْإِبِلُ الْيَوْمَ مِثْلُ الْوُرُقِ، بَلْ هِيَ أَفْضَلُ مِنَ الْوُرُقِ فِي الدِّيَّةِ؛ إِنَّهُمْ كَانُوا يَأْخُذُونَ مِنْهُمْ فِي الدِّيَّةِ الْخَطَأَ مِائَةً مِنَ الْإِبِلِ، يُحْسَبُ بِكُلِّ بَعِيرٍ مِائَةُ دَرَاهِمٍ، فَذَلِكَ عَشْرَةُ آلَافٍ دَرَاهِمٍ». قُلْتُ لَهُ: «فَمَا أَسْنَانُ الْمِائَةِ بَعِيرٍ؟» قَالَ فَقَالَ: «مَا خَالَ عَلَيْهِ الْخَوْلُ ذُكْرَانُ كُلُّهَا».

۴. تضییق و تخصیص مصادیق به جهت ضیق ملاک: چنانچه ملاک حکم محدود به حدودی باشد، در این صورت شرایط موجود در بستر زمان و مکان می‌تواند مصادیق حکم را مضیق و تخصیص زند؛ به‌عنوان مثال، با وجود اینکه طبق اطلاق روایات،^۱ زمینی که احیا شود به ملکیت احیاکننده در می‌آید لیکن با گذشت زمان و پیشرفت ابزار می‌تواند محدود به مواردی شود که احیا در صورتی که موجب سلطه اقتصادی و اختلاف طبقاتی نشود چنین حکمی دارد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ص. ۲۷۶).

۵. تغییر مصداق: استطاعت، شرطی که برای وجوب حج ضروری است؛ ازاین‌رو امکان دارد در زمان یا مکان خاص مقدار توانایی که موجب صدق عرفی استطاعت می‌شود با زمان یا مکان دیگر متفاوت باشد. همچنین تردیدی در حرمت بازی با ابزار قمار نیست لیکن در خصوص مصادیق آن می‌توان گفت که زمان و مکان مؤثر است کمااینکه در مورد شطرنج چنانچه در نظر عرف خروج از آلت قمار صورت گیرد دیگر حرمتی به‌دنبال نخواهد داشت (خیمینی، ۱۳۸۹، ج. ۲۱، صص. ۱۲۹، ۱۵۱-۱۵۰).

۶. تبدیل مصداق: موضوع احکام می‌تواند در طول زمان و یا تغییر مکان تبدیل به موضوع دیگری شود کمااینکه حکم نجاست سگ چیزی است که با استحاله آن از بین می‌رود؛ چراکه از نظر عرفی دیگر موضوع سگ تبدیل به موضوع دیگری شده است.

۷. پیدایش مصادیق جدید: زمان و مکان می‌تواند عاملی برای به وجود آمدن مصادیق جدید باشد؛ به‌عنوان مثال، در روایات مربوط به مسابقه، تنها حکم به جواز مسابقه در سه عرصه شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۵، صص. ۴۹-۴۸)^۲ و حال آنکه با گذر زمان می‌توان مصادیق جدیدی را یافت و حکم به داخل بودن چنین مصادیقی کرد.^۳ همچنین عقود جدیدی چون بیمه از مواردی است که می‌تواند مصداق جدیدی برای عمومات «أوفوا بالعقود» باشد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ص. ۲۷۶).

ضوابط مصلحت در اجرای احکام شرعی و قوانین

از آنجاکه سه کاربست انتهایی کارکردهای متفاوت مصلحت در ساحت اجرا هستند، ازاین‌رو ضوابط هریک به‌صورت جداگانه بررسی خواهد شد. در ساحت اجرا دو رویکرد نسبت به مصلحت وجود دارد: الف) اجرای مصلحت؛ ب) مصلحت اجرا؛ منظور از اجرای مصلحت، مصلحت به‌مثابه قید متعلق حکم شرعی یا قانون و مراد از مصلحت اجرا، دو کاربست دیگر یعنی مصلحت به‌مثابه عنوان ثانوی و مصلحت به‌مثابه رافع تراحمات است (زارع فراملکی و محمدی جورکویه، ۱۴۰۲، ص. ۱۶-۱۵).

۱. از قبیل روایت: «عَلَيْ بْنِ إِزَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ حَمَّادٍ، عَنْ خَرِيزٍ، عَنْ زُرَّارَةَ وَ مُحَمَّدٍ بْنِ مُسْلِمٍ وَ أَبُو بَصِيرٍ وَ فَضِيلٌ وَ بَكَيْرٌ وَ حُمْرَانٌ وَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ وَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَا: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): مَنْ أَحْيَا أَرْضًا مَوَاتًا فَهِيَ لَهُ» (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج. ۷، ص. ۱۵۲).

۲. الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْأَشْعَرِيُّ، عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ الْوَشَاءِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَنَانَ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ: «لَا سَبَقَ إِلَّا فِي خُفٍّ أَوْ خَافِرٍ أَوْ نَصْلٍ»، يَعْنِي النَّصْلَ.

۳. شهید صدر در تعلیقات خود بر حاشیه آیت‌الله حکیم بر کتاب منهاج‌الصالحین، چنین عنوان می‌کنند: «الصححة محتملة فيما يستجد من أدوات الحرب و التحرك العسكري كالبندقية و السيرة و نحوهما، و القول بذلك ليس ببعيد» (حکیم، ۱۴۱۰ق، ج. ۲، ص. ۱۵۴).

ضوابط کاربست اول: مصلحت به مثابه قید متعلق حکم شرعی یا قانون

وانهادن تشخیص و عمل به مصلحت بر عهده مکلف و شهروند به عنوان قید متعلق حکم و قانون، توجیهی بر امکان تشخیص مصلحت به دور از ضوابط نیست؛ بلکه باید ضوابط پایه و محتوایی مطرح در گفتار پیشین رعایت شود؛ بنابراین در حکم و قانون رعایت مصلحت کودک به وسیله سرپرست وی، ولی کودک باید با در نظر گرفتن ضابطی که عنوان شد، مصلحت کودک را تشخیص داده و طبق آن عمل کند، در غیر این صورت خلاف حکم و قانون عمل کرده است.

ضوابط کاربست دوم: مصلحت به مثابه عنوان ثانوی

شارع و قانون گذار با در نظر گرفتن شرایط عادی، احکام و قوانینی را نسبت به موضوعهای گوناگون وضع می کند؛ بنابراین حکم و قانون اولی مطلق و فقط نفس موضوعات در آن ها مورد توجه است. این احکام و قوانین در مرحله اجرا به شرایطی برای مکلف و شهروند روبهرو می شوند که قدرت بر انجام احکام و قوانین اولیه نیست. در نتیجه، مصلحت اجرای آن ها موضوعاً منتفی است؛ هرچند در این شرایط هم به احکام و قوانین متناسب با وضعیت موجود نیاز است؛ اما چون این شرایط مختص مرحله اجرا هستند نه نفس موضوعات، از آن ها تعبیر به احکام و قوانین ثانوی می شود؛ زیرا در حقیقت مقصود اصلی همان احکام و قوانین ابتدایی هستند.

از این رو مصلحت اجرا در این باره وابسته به صدق عناوینی است که انسان به انجام احکام و قوانین اولیه توانا نبوده و برای شرایط جدید تدبیرهای دیگری باید اندیشید. در فقه اسلامی، عناوین ثانوی ذیل مواردی مانند اضطرار و ضرورت، ضرر، عسر و حرج، تقیه و... بیان می شود؛ اما تمام این ها به دو مورد ضرر و اضطرار و عسر و حرج برمی گردد؛ بنابراین مصلحت ذیل این دو عنوان صادق خواهد بود:

۱. ضرر و اضطرار: «ضرر» نقیض «نفع» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۳۶۰) و «اضطرار» به معنای «اختیار ضرر» است (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۷، صص ۲۶-۲۵)؛ یعنی اینکه شرایط برای شخص به صورتی رقم می خورد که ناچار به قبول ضرر است. از آنجاکه مستند این عنوان روایت «لاضرر و لاضرار» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، صص ۲۸۰، ۲۹۲) است، در آغاز باید دید مراد روایت بر چه مصداق هایی از ضررها منطبق است و آیا مضاف بر ضررهای نوعی، شامل ضررهای شخصی هم می شود؟ (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۱، صص ۲۱۳-۲۲۵، ۲۳۸-۲۳۷). سرانجام این قاعده، بر دوری از ضررهای قابل اعتنا نسبت به جان، عرض، مال و هرگونه شئونی که برای مکلف بوده و عرفاً از بین رفتن آن ها ضرر خواهد بود، دلالت دارد؛ بنابراین تشخیص صدق ضرر بر عهده عرف است (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۱۴).

۲. عسر و حرج: قاعده نفی عسر و حرج، از قواعدی است که تطبیق های بسیاری داشته و حاکم بر احکام اولیه است؛ اما پرسش از قلمرو عسر و حرج منتفی است. از آنجاکه این قاعده از قواعد امتنانی شمرده می شود، با وجود اطلاقی که در مستندهای این قاعده است (برای مطالعه بیشتر، نک: حج: ۷۸؛ مائده: ۶؛ بقره: ۱۸۵؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، صص ۴، ۳۳؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۱۴۹، ۳۶۳)، در نظر فقیهان ناظر بر احکام الزامی که شارع راضی به ترک آن ها نیست، لسان حکومت ندارد. در نتیجه، اصلی ترین ضابطه تشخیص

صدق عسرو حرج، میزان اهمیتی است که در جعل احکام دریافت می‌شود و این بیشتر در خود احکامی که از سوی شارع صادر می‌شود فهم می‌شود (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج. ۱، ص. ۲۶۶-۲۶۴).

موارد پیش گفته فقط عنوان‌هایی است که مصلحت به مثابه عنوان ثانوی در آن‌ها صدق می‌کند؛ اما اینکه مقتضای مصلحت مطابق شرایط جدید چیست متوقف بر تشخیص دوباره است که گاه به ترک حکم مانند عدم وجوب روزه در صورت احتمال بیماری و گاه صدور حکم جدیدی مانند وجوب تیمم در صورت فقدان آب می‌انجامد؛ در نتیجه، برای تشخیص مصلحت جدید نیاز است بر اساس ضوابط پایه و محتوایی مطرح ذیل «ضوابط مصلحت در ساحت تقنین قوانین» اقدام شود.

ضوابط کاربست سوم: مصلحت به مثابه رافع تراحمات

مقام تراحم، مقامی است که در آن دو حکم شرعی و یا قانون حکومتی در مقام امتثال امکان جمع نداشته و به ناچار باید یکی از آن دو انجام شده و دیگری کنار گذاشته شود (مظفر، ۱۳۸۷، ص. ۵۴۸)؛ از این رو چنان که دو حکم یا قانون از تمام جهت‌ها برابر بوده و یکی بر دیگری ترجیح نداشته باشد، به حکم عقل عملی، انسان مخیر است که یکی از طرفین را انتخاب کند (مظفر، ۱۳۸۷، ص. ۵۴۹). اما در حالت وجود ترجیح، مهم‌ترین قاعده، اجرای قاعده عقلی «اهم و مهم» است که تقدم اهم باعث حل این مشکل و در نظر عقلا مقتضای مصلحت شمرده می‌شود (صدر، ۱۴۱۸، ج. ۲، ص. ۲۱۶). برای انضباط این قاعده مواردی را اشاره کرده‌اند که به شرح زیر است:

۱. مصالح اقوی: در نظر شارع، یکی از ملاک‌ها بر دیگری مقدم است؛ بنابراین مرحله نخست در ترجیح، تشخیص ملاک عالی در یک حکم نسبت به حکم دیگر است که برای آن راه‌هایی مانند شناخت ملاک‌ها از لسان دلیل و تناسب حکم و موضوع عنوان شده است (مظفر، ۱۳۸۷، ص. ۵۵۲). هرچند در برخی منابع به ملاک‌های پنج‌گانه «دین، نفس، عقل، نسل و مال» اشاره می‌شود (میرزایی و رضایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۹؛ پارساپور و نوربخش، ۱۳۹۴، ص. ۱۰) اما فقط این ملاک‌ها نبوده و برای رتبه‌بندی ملاک‌ها از عالی به دانی سلسله زیر بر اساس نظریه فقهی مترتب شده است (بیگدلی و فرج‌پور، ۱۳۹۲، ص. ۹۷):

حفظ دین، حفظ شیعه، حفظ نظام اسلامی، حفظ عزت و استقلال، حفظ جان شیعیان و مسلمانان، حفظ ناموس، حفظ احکام شرعی و فروع دینی، حفظ مال.

۲. مصالح ضروری، حرجی و تحسینی: مصالحی که از روی ضرورت انسان باشد، بر مصالحی که فقدان آن‌ها باعث عسرو حرج است مقدم بوده و مجموع این‌ها بر مصالح تحسینی که مصالحی در جهت تأمین رفاه بیشتر هستند تقدم دارند (پارساپور و نوربخش، ۱۳۹۴، ص. ۱۰).

۳. مصلحت عام بر خاص: تقدم حکمی که مصالحش عمومیت بیشتری نسبت به حکم دیگر دارد (پارساپور و نوربخش، ۱۳۹۴، ص. ۱۰).

۴. مصلحت فاقد بدل بر دارای بدل: در صورتی که حکمی بدلی از خود نداشته باشد، از اهمیت بیشتری نسبت به حکمی که بدل برای آن تصویر شده است حکایت دارد (نائینی، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص. ۳۲۹-۳۲۷؛ مظفر، ۱۳۸۷، ص. ۵۵۰).

۵. مصلحت مضیق فوری بر موسع: احکامی که از نظر زمانی مضیق و باید در سریع‌ترین زمان ممکن انجام شوند، اهمیت بیشتری نسبت به احکام دارای مدت‌زمان بیشتر، دارد (نائینی، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص. ۳۲۲؛ مظفر، ۱۳۸۷، ص. ۵۵۰).

۶. مصلحت متغیر بر ثابت: مصلحتی که متغیر است به جهت اینکه گذرا و مدت‌دار است از مصلحتی که در زمان‌های گوناگون ثابت است اهمیت بیشتری دارد (مظفر، ۱۳۸۷، ص. ۵۵۰).

۷. مصلحت غیرمشروط به قدرت شرعی بر مشروط به آن: زمانی که لسان دلیل حکم یا قانون مشروط به قدرت شود، در اصطلاح علم اصول به آن قدرت شرعی گفته می‌شود؛ با توجه به اینکه تمام احکام مشروط به قدرت عقلی هستند، چنین شرطی از اشتراط قدرت اثرگذار در وجوب حکم حکایت دارد که فقدان آن مانع از فعلیت وجوب تکلیف می‌شود؛ از این‌رو ملاک حکم فقط به افراد توانا تعلق گرفته و برای افراد عاجز هیچ ملاکی نیست برخلاف تکالیف مشروط به قدرت عقلی فقط که تکلیف نسبت به توانا و عاجز ملاک دارد (صدر، ۱۴۱۸، ج. ۲، ص. ۲۲۲-۲۲۱)؛ بنابراین در حجتی که مشروط به استطاعت است فعلیت آن به عدم فعلیت واجب دیگر منوط است (نائینی، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص. ۳۲۲؛ مظفر، ۱۳۸۷، ص. ۵۵۱).

نتیجه‌گیری

با عنایت به اینکه رعایت مصلحت نیازمند به ضوابطی است که در تشخیص مورد استفاده قرار گیرد، اما تفکیک ساحت‌های گوناگون استنباط احکام، تقنین قوانین و اجرا برای شناخت بهتر از ضوابط مصلحت مربوط انجام نگرفته بود. از این‌رو با تفکیک پیش‌گفته در قالب کارکردهایی که برای مصلحت در هر ساحتی متصور است ضوابط مصلحت بررسی شد.

۱. در ساحت استنباط حکم شرعی، مصلحت به‌مثابه ملاک متعلق حکم شرعی از آموزه‌های مسلم شیعه تلقی شد، به این معنا که تمام احکام شرع تابع مصالح و مفاسد واقعی هستند؛ از این‌رو تشخیص مصلحت در پی بررسی منابع احکام (وحی، عقل و عقلا) خواهد بود. به این معنا که اگر در منابع احکام به ملاک احکام اشاره‌ای شده باشد همان مصالح واقعی است.

۲. در ساحت تقنین قوانین، مصلحت به‌مثابه موضوع احکام ولایی بوده و رعایت آن برای تنظیم نظام جامعه در قالب قوانین و مقررات لازم عنوان شد. از این‌رو برای تشخیص مصلحت ضوابط سه‌گانه ضوابط پایه، ساختاری و محتوایی ترسیم شد که ذیل هریک موارد جزئی عنوان شدند.

۳. در ساحت اجرا، به جهت وجود دو رویکرد گوناگون اجرای مصلحت و مصلحت اجرا، سه کاربست مصلحت به‌مثابه قید متعلق حکم یا قانون، مصلحت به‌مثابه عنوان ثانوی و مصلحت به‌مثابه رافع تراحم‌ها در نظر گرفته شد. از این‌رو در کاربست اول از ضوابط پایه و محتوایی به‌عنوان ضوابط تشخیص مصلحت در این

عرضه یاد شد. در کاربست دوم بیشتر به دو مورد ضرر و اضطرار و عسرو حرج که به صدق عنوان ثانوی می‌انجامد پرداخته شد و در کاربست سوم هم سخن از قاعده اهم و مهم برای حل تراحم‌های میان احکام و قوانین بود که برای آن نیز ملاک‌های هفت‌گانه شمرده شدند.

منابع

- آهنچی، امید. (۱۳۹۷). واکای معنای «عقل سلیم» از منظر علامه طباطبائی. معرفت، ۲۹(۱)، ۵۷-۶۹.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الأعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱). تهذیب اللغة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ایزدهی، سید سجاد. (۱۳۹۲). ضوابط مصلحت در فقه شیعه. سیاست متعالیه، ۱۱(۱)، ۵۸-۲۹.
- ایزدهی، سید سجاد. (۱۳۹۳). مصلحت در فقه سیاسی شیعه. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بجنوردی، حسن. (۱۳۷۷). القواعد الفقهیة. قم: الهادی.
- بدری، تحسین. (۱۴۲۸). معجم مفردات أصول الفقه المقارن. تهران: المشرق للثقافة و النشر.
- بیگللی، عطاء الله و فرج پور، علی اصغر. (۱۳۹۲). رهیافتی نو به ضوابط تشخیص مصلحت، از ضابطه تا فرایند. سیاست‌های راهبردی و کلان، ۱(۲)، ۱۱۹-۱۶۰.
- پارساپور، محمداقبر و نوربخش، سوسن. (۱۳۹۴). معیارهای ارزیابی مصلحت کودک در فقه امامیه، حقوق ایران و کنوانسیون حقوق کودک. حقوق اسلام و غرب، ۲(۳)، ۱-۲۷.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۱). صورت و سیرت انسان در قرآن. قم: اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶). الصحاح. بیروت: دار العلم للملایین.
- حسینی حائری، سید کاظم. (۱۳۹۹). اساس الحکومة الاسلامیة. بیروت: مطبعة النیل.
- خمینی، روح الله. (۱۳۸۹). صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خمینی، روح الله. (۱۴۱۵). المکاسب المحرمة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۳۴). مصباح الفقاهة. قم: مؤسسه نشر الفقاهة.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دار القلم.
- زارع قراملکی، علی و محمدی جورکویه، علی. (۱۴۰۲). جایگاه مصلحت در سه ساحت استنباط، تقنین و اجرا. حقوق اسلامی، (در صف انتشار).
- زنگنه، احمد. (۱۳۹۵). بررسی اجمالی منزلت عقل از دیدگاه آیت الله میرباقری. وبگاه خبرگزاری مهر.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۴). نقش زمان و مکان در استنباط. فقه اهل بیت علیهم السلام، ۴۳(۴۳).
- سیدرضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴). نهج البلاغة. قم: مؤسسه نهج البلاغة.
- صدر، سید محمدباقر. (۱۴۱۸). دروس فی علم الأصول. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷). تهذیب الأحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- عزیزی، حسین و فلاحزاده، علی محمد. (۱۴۰۰). مصلحت اجتماعی در فقه امامیه: از مفهوم تا ضابطه. دانش حقوق عمومی، ۱۰(۳۲)، ۸۵-۱۰۴.
- عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۰۰). الفروق فی اللغة. بیروت: دارالافاق الجدیدة.
- علیدوست، ابوالقاسم. (۱۳۹۶). فقه و مصلحت. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹). کتاب العین. قم: هجرت.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: مؤسسه دار الهجرت.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۴). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- لجنة فقه معاصر. (۱۴۴۱). الفائق فی الأصول. قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۶). نظریه حقوقی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۲). نظریه سیاسی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مظفر، محمدرضا. (۱۳۸۷). اصول الفقه. قم: بوستان کتاب.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۹). احکام پزشکی. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۷). دایرةالمعارف فقه معارف. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
- مؤمن قمی، محمد. (۱۴۲۵). الولاية الالهية الاسلامية أو الحكومة الاسلامية. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- میرزایی، محمد و رضایی، محسن. (۱۳۹۹). ضوابط حاکم بر کاربرد مصلحت دینی در سیاست‌گذاری‌های جنایی. پژوهش حقوق کیفری، ۸(۳۱)، ۱۴۹-۱۷۵.
- نائینی، محمدحسین. (۱۳۷۶). فوائد الأصول. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- واسطی، عبدالحمید. (۱۴۲۴). نگرش سیستمی به دین (بررسی هویت استراتژیک دین). مشهد: مؤسسه تحقیقاتی آموزشی اندیشه نور.

Reference

- Āhanchī, Omīd. (1397 SH [2018/2019 CE]). An inquiry into the meaning of “sound reason” from the perspective of ‘Allāma Ṭabāṭabā’ī. *Ma’rifat* [Knowledge], 29(1), 57–69.
- Ibn Fāris, Aḥmad b. Fāris. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Mu’jam maqāyīs al-lughā* [Dictionary of the measures of language]. Qom: Maktab al-A’lām al-Islāmī.
- Ibn Manzūr, Muḥammad b. Mukarram. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Lisān al-‘Arab* [The tongue of the Arabs]. Beirut: Dār Ṣādir.
- Azhārī, Muḥammad b. Aḥmad. (1421 AH [2000/2001 CE]). *Tahdhīb al-lughā* [Refinement of the language]. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Īzādīhī, Sayyid Sajjād. (1392 SH [2013/2014 CE]). Criteria of public interest in Shi’i jurisprudence. *Siyāsāt-i Muta’āliya* [Transcendent Politics], 1(1), 29–58.
- Īzādīhī, Sayyid Sajjād. (1393 SH [2014/2015 CE]). *Maṣlaḥat dar fiqh-i siyāsī-yi Shī’a* [Public interest in Shi’i political jurisprudence]. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought.
- Bujnūrdī, Ḥasan. (1377 SH [1998/1999 CE]). *al-Qawā’id al-fiqhiyya* [Jurisprudential maxims]. Qom: al-Hādī.

- Badrī, Taḥsīn. (1428 AH [2007/2008 CE]). *Mu'jam mufradāt uṣūl al-fiqh al-muqāran* [Dictionary of terms in comparative legal theory]. Tehran: al-Mashriq li-l-Thaqāfa wa-l-Nashr.
- Bīgdilī, 'Aṭā' Allāh, & Farajpūr, 'Alī Aṣghar. (1392 SH [2013/2014 CE]). A new approach to the criteria for identifying public interest: From criterion to process. *Siyāsāt-hā-yi Rāhburdī wa Kalān* [Strategic and Macro Policies], 1(2), 119–160.
- Pārsāpūr, Muḥammad Bāqir, & Nūrbakhsh, Susan. (1394 SH [2015/2016 CE]). Criteria for assessing the best interests of the child in Imāmī jurisprudence, Iranian law, and the Convention on the Rights of the Child. *Huqūq-i Islām wa Gharb* [Islamic and Western Law], 2(3), 1–27.
- Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh. (1381 SH [2002/2003 CE]). *Šūrat wa sīrat-i insān dar Qur'ān* [The form and inner character of the human being in the Qur'ān]. Qom: Isrā'.
- Jawharī, Ismā'īl b. Ḥammād. (1376 SH [1997/1998 CE]). *al-Šiḥāḥ* [The authentic lexicon]. Beirut: Dār al-'Ilm li-l-Malāyīn.
- Ḥusaynī Ḥā'irī, Sayyid Kāzīm. (1399 SH [2020/2021 CE]). *Asās al-ḥukūma al-Islāmiyya* [The foundation of Islamic government]. Beirut: Maṭba'at al-Nīl.
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1389 SH [2010/2011 CE]). *Šaḥīfa-yi Imām: Majmū'a-yi āthār-i Imām Khomeinī* [The Imam's collected works]. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Khomeinī, Rūḥ Allāh. (1415 AH [1994/1995 CE]). *al-Makāsib al-muḥarrama* [Forbidden transactions]. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- al-Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1434 AH [2012/2013 CE]). *Miṣbāḥ al-fiqāha* [The lamp of jurisprudence]. Qom: Mu'assasat Nashr al-Fiqāha.
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Mufradāt al-fāz al-Qur'ān* [Vocabulary of Qur'ānic expressions]. Beirut: Dār al-Qalam.
- Zārī 'Qarāmalikī, 'Alī, & Muḥammadī Jūrkiya, 'Alī. (1402 SH [2023/2024 CE]). The place of public interest in the three domains of derivation, legislation, and implementation. *Huqūq-i Islāmī* [Islamic Law], in press.
- Zanganeh, Aḥmad. (1395 SH [2016/2017 CE]). A brief examination of the status of reason from the perspective of Āyat Allāh Mīrbāqirī. Mehr News Agency website.
- Subḥānī, Ja'far. (1384 SH [2005/2006 CE]). The role of time and place in legal derivation. *Fiqh-i Ahl-i Bayt 'alayhim al-salām* [Jurisprudence of the Ahl al-Bayt], (43).
- Sayyid Raḏī, Muḥammad b. Ḥusayn. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Nahj al-balāgha* [The path of eloquence]. Qom: Nahj al-Balāgha Institute.
- Šadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (1418 AH [1997/1998 CE]). *Durūs fī 'ilm al-uṣūl* [Lessons in the science of legal theory]. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Šadūq, Muḥammad b. 'Alī. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Man lā yaḥḍuruḥu al-faqīh* [For one who has no jurist present]. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan. (1407 AH [1986/1987 CE]). *Tahdhīb al-aḥkām* [The refinement of legal rulings]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- 'Azīzī, Ḥusayn, & Falāḥzāda, 'Alī Muḥammad. (1400 SH [2021/2022 CE]). Social public interest in Imāmī jurisprudence: From concept to criterion. *Dānish-i Huqūq-i 'Umūmī* [Public Law Knowledge], 10(32), 85–104.
- 'Askarī, Ḥasan b. 'Abd Allāh. (1400 AH [1979/1980 CE]). *al-Furūq fī al-lughā* [Linguistic distinctions]. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīda.

- ‘Alīdūst, Abū al-Qāsim. (1396 SH [2017/2018 CE]). *Fiqh wa maṣlaḥat* [Jurisprudence and public interest]. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought.
- Farāhīdī, Khalīl b. Aḥmad. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Kitāb al-‘Ayn* [The book of ‘Ayn]. Qom: Hijrat.
- Fayyūmī, Aḥmad b. Muḥammad. (1414 AH [1993/1994 CE]). *al-Miṣbāḥ al-munīr fī gharīb al-sharḥ al-kabīr li-l-Rāfi‘ī* [The illuminating lamp on unusual terms in al-Rāfi‘ī’s great commentary]. Qom: Mu’assasat Dār al-Hijra.
- Kātūziyān, Nāṣir. (1374 SH [1995/1996 CE]). *Muqaddama-yi ‘ilm-i ḥuqūq wa mu‘āla‘a dar niẓām-i ḥuqūqī-yi Īrān* [Introduction to legal science and a study of the Iranian legal system]. Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Intishār.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb. (1407 AH [1986/1987 CE]). *al-Kāfi* [The sufficient book]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Lajnat-i Fiqh-i Mu‘āṣir. (1441 AH [2019/2020 CE]). *al-Fā‘iq fī al-uṣūl* [The eminent work in legal theory]. Qom: Center for the Management of Seminaries.
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī. (1396 SH [2017/2018 CE]). *Nazariyya-yi ḥuqūqī-yi Islām* [The legal theory of Islam]. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Nazariyya-yi siyāsī-yi Islām* [The political theory of Islam]. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Muṣṭafawī, Ḥasan. (1430 AH [2008/2009 CE]). *al-Taḥqīq fī kalimāt al-Qur‘ān al-karīm* [Research on the words of the noble Qur‘ān]. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
- Muẓaffar, Muḥammad Ridā. (1387 SH [2008/2009 CE]). *Uṣūl al-fiqh* [Principles of jurisprudence]. Qom: Būstān-i Kitāb.
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1429 AH [2008/2009 CE]). *Aḥkām-i pizishkī* [Medical rulings]. Qom: Publications of Madrasa-yi al-Imām ‘Alī b. Abī Ṭālib.
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1427 AH [2006/2007 CE]). *Dā‘irat al-ma‘ārif-i fiqh-i ma‘ārif* [Encyclopedia of jurisprudence and Islamic knowledge]. Qom: Publications of Madrasa-yi al-Imām ‘Alī b. Abī Ṭālib.
- Mu‘min Qummī, Muḥammad. (1425 AH [2004/2005 CE]). *al-Wilāya al-ilāhiyya al-Islāmiyya aw al-ḥukūma al-Islāmiyya* [Islamic divine authority, or Islamic government]. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Mīrzā‘ī, Muḥammad, & Ridā‘ī, Muḥsin. (1399 SH [2020/2021 CE]). Criteria governing the use of religious public interest in criminal policymaking. *Pazhūhish-i Huqūq-i Kīfarī* [Criminal Law Research], 8(31), 149–175.
- Nā‘īnī, Muḥammad Ḥusayn. (1376 SH [1997/1998 CE]). *Fawā‘id al-uṣūl* [Benefits in legal theory]. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom.
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā‘i‘ al-Islām* [Jewels of discourse in commentary on Sharā‘i‘ al-Islām]. Beirut: Dār Iḥyā‘ al-Turāth al-‘Arabī.
- Wāsiṭī, ‘Abd al-Ḥamīd. (1424 AH [2003/2004 CE]). *Nigarish-i sīstamī ba dīn: Barrasī-yi huviyyat-i istirātizhik-i dīn* [A systemic approach to religion: An examination of the strategic identity of religion]. Mashhad: Andīsha Nūr Research and Educational Institute.